

5. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – 20 с.
6. Соболев О.В., Мічурін Є.О., Сліпченко С.О. Житлове право України. – Х.: Еспада, 2001.
7. Цивільний кодекс України: Коментар / За ред. Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003.
8. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. – К.: Істина, 2003.
9. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. – Х.: ООО «Одиссей», 2004.

УДК (347.5+343.226).001.36

О.А. Волков

ОЗНАКИ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ТА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Наукова розробка проблем, пов'язаних із захистом прав особистості, майна громадян і організацій, має важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Особливе місце серед цивільно-правових способів захисту особистих та майнових прав належить позадоговірним зобов'язанням. Зобов'язання із завдання шкоди, врегульовані главою 82 ЦК України, можна умовно поділити на дві великі групи: 1) зобов'язання із завдання шкоди протиправними діями, або деліктні зобов'язання; 2) зобов'язання із завдання шкоди правомірними діями. Між зазначеними групами зобов'язань спостерігається істотна різниця: якщо протиправно завдана шкода підлягає відшкодуванню в будь-яких випадках, то правомірна шкода – лише у випадках, встановлених ЦК та іншим законом. Обов'язок відшкодування правомірної шкоди не припускається. Якщо доведена правомірність діяння, такий обов'язок має прямо впливати з норм ЦК або іншого законодавчого акта. Прикладом такої норми є стаття 1171 ЦК України, відповідно до якої шкоду, завдану особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовує особа, що її завдала.

Оскільки в цьому разі йдеться про виняток із загального правила, кваліфікуючими ознаками якого є наявність стану крайньої необхідності, встановлення характерних ознак цієї правової категорії має важливе теоретичне та практичне значення.

Оцінюючи ступінь дослідженості даної теми, слід зазначити, що раніше чинне цивільне законодавство не містило поняття крайньої необхідності.

Стаття 445 ЦК України, яка називалася «Відповідальність за шкоду, заподіяну у стані крайньої необхідності», обмежувалася лише вказівками на умови й порядок розподілу шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, встановлюючи загальне правило, згідно з яким таку шкоду має відшкодувати

особа, що її завдала. З огляду на обставини, за яких була завдана така шкода, суд може покласти обов'язок її відшкодування на третю особу, в інтересах якої діяв той, хто завдав шкоди, або звільнити від відшкодування шкоди повністю або частково як цю третю особу, так і особу, котра шкоду завдала.

Під кутом зору визначення суб'єктів, обсягу та порядку відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, найчастіше і проводилися дослідження в цій галузі [6, с. 132].

При цьому у зв'язку з відсутністю в Цивільному кодексі визначення крайньої необхідності в процесі цивільно-правових досліджень було заведено використовувати визначення поняття крайньої необхідності, яке містилося у ст. 39 Кримінального кодексу України, котра передбачала, що не є злочином завдання шкоди охоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує інтересам особистості або охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також громадським інтересам або інтересам держави, якщо цю небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущене перевищення меж крайньої необхідності.

Такий підхід, однак, мав недолік, який полягав у тому, що, незважаючи на загальні риси, характеристика крайньої необхідності та її наслідків у цивільному і кримінальному праві відрізнялася низкою істотних відмінностей.

Враховуючи те, що традиційно більшу увагу дослідженню зазначеного інституту приділялося в науці кримінального права, а також ту обставину, що поняття крайньої необхідності з нього застосовувалось іншими галузями права, необхідно звернутися до аналізу співвідношення цих понять у цивільному та кримінальному законодавстві з метою більш чіткого окреслення кола специфічних ознак, притаманних інституту крайньої необхідності в цивільному законодавстві України.

Аналіз норм законодавства України (ст. 39 КК, ст. 18 КпАП) та визначень словників [3, с. 359-360; 5, с. 151] свідчить, що крайня необхідність – це стан, за якого особа усуває небезпеку, що загрожує її правам та інтересам, вчиняючи дії, які завдають шкоди, якщо цю небезпеку за наявних умов не можна усунути іншими засобами. Отже, крайня необхідність – це підстава застосування дій щодо самозахисту.

Намагаючись уникнути невідповідності між цим терміном та явищем, яке він позначає, законодавець у дефініціях статей Кримінального кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення, які мають назву «Крайня необхідність», використовує словосполучення «дії у стані крайньої необхідності», що більше відповідає сутності явища, про яке йдеться. Наприклад, у ст. 54 КК Італії застосовується термін «стан необхідності».

У назві ж ст. 1171 ЦК використане словосполучення «стан крайньої необхідності», а у тексті – «крайня необхідність», причому незрозуміло, чи позначає воно захід самозахисту чи підставу його застосування. Це, мабуть, можна пояснити тим, що Цивільний кодекс був прийнятий пізніше за Кримінальний, а тому увібрав у себе термінологію, використану в Кримінальному кодексі.

Крайня необхідність у кримінальному праві – це правомірне завдання шкоди особою для усунення небезпеки, що реально загрожує законним інтересам даної особи або іншим особам, інтересам суспільства або держави, за умови, що небезпека, яка загрожує, за даних обставин не могла бути усунена іншими засобами і не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [8, с. 164-165].

Умову правомірності акту крайньої необхідності поділяють у літературі з кримінального права на таку, що стосується небезпеки, яка загрожує, і на таку, що стосується захисту від неї.

Небезпека, що виходить від різних джерел, має: 1) загрозувати особистості або правам даної особи або інших осіб, охоронюваним законом інтересам суспільства або держави; 2) бути наявною – тобто такою, що безпосередньо загрожує завданням істотної шкоди індивідуальним або громадським інтересам. Наявність небезпеки означає, що вона виникла, існує і ще не закінчилась; 3) бути дійсною (реальною), а не надуманою, такою, що існує лише в уяві людини; 4) бути за даних обставин такою, що не може бути усунута іншими засобами, не пов'язаними із завданням шкоди інтересам третіх осіб, – це одна з найістотніших умов правомірності акту крайньої необхідності.

Серед умов правомірності акту крайньої необхідності, що стосуються захисту від небезпеки, що загрожує, називають такі: 1) захист спрямований на охорону інтересів особистості та суспільства і держави; 2) шкода при крайній необхідності завдається не особам, що створили небезпеку, а третім (стороннім) особам; 3) захист має бути своєчасним; 4) шкода, завдана у стані крайньої необхідності, має бути менш значною, ніж та, що усунена.

Стаття 39 КК України не визначає межі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності, проте висновку про ці межі можна дійти, виходячи з тлумачення ч. 2 статті 39, що визначає перевищення меж крайньої необхідності як заподіяння шкоди більш значної, ніж шкода відвернута. Отже, співрозмірною у стані крайньої необхідності має визнаватися заподіяна шкода, якщо вона рівнозначна шкоді відверненій або є менш значною, ніж відвернена шкода [2, с. 142].

Теорія кримінального права досить детально розробила питання розумності та необхідності заподіяної шкоди, оскільки раціональна обґрунтованість заподіяної шкоди є головною ознакою крайньої необхідності.

Особа, що діє у стані крайньої необхідності, має намагатися підтримувати баланс інтересів особистості, суспільства, держави. Навмисний відступ від принципів крайньої необхідності тягне кримінальну відповідальність. Тільки в разі, коли завдана шкода менш значна, ніж шкода відвернена, усувається злочинність діяння. Однак при розгляді питання, пов'язаного з допустимістю завдання шкоди, часто виникають проблеми конкуренції колізійних благ і інтересів. Особливо складними є ситуації, коли існує невелика перевага одного блага щодо іншого [1, с. 51].

Ще Н.С. Таганцев зауважував, що дуже важко визначити градацію прав за їх важливістю: не можна однозначно сказати, що право на тілесну недотор-

канність вище права особистої свободи або що кожне з них окремо вище будь-якого майнового права [7, с. 220].

Таким чином, у кримінальному праві існує проблема визначення пріоритету цінності благ у кожному конкретному випадку. Низка авторів при визначенні значимості інтересів, що вступають у суперечку, пропонує користуватися об'єктивним критерієм, оскільки суб'єктивний критерій лише заплутує справу [4, с. 463].

Саме тому в літературі з кримінального права досить детально, як уже зазначалось, досліджуються питання визначення ознак перевищення меж крайньої необхідності, серед яких виокремлюють суб'єктивні та об'єктивні ознаки.

Визначення ознак крайньої необхідності в ЦК України закріплене у ст. 1171. Відповідно до неї шкоду, завдану особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодує особа, яка її завдала.

З врахуванням досліджень питань, що є предметом розгляду в даній статті, можна дійти таких висновків.

Ознаками крайньої необхідності, які впливають з концепції ЦК України та змісту норм останнього, є:

а) шкода при крайній необхідності завдається для усунення небезпеки, що загрожувала іншій фізичній або юридичній особі. Тобто заподіювач шкоди здійснює дії не лише у своїх інтересах, а й в інтересах третіх осіб;

б) особа у стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки, тобто небезпеки, яка існувала в момент виникнення крайньої необхідності;

в) небезпека інтересам, що охороняються законом, може бути створена природними явищами (повінню, землетрусом, заметіллю, похолоданням та іншим стихійним лихом), будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами (помилкою технічних пристроїв, їх виходом з ладу, порушенням роботи технічних, автоматизованих та інших систем, аваріями), фізіологічним (біологічним) станом інших людей (наприклад, необхідність надання термінової медичної допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані внаслідок аварії, різкого загострення хвороби), поведінкою тварин;

г) крайня необхідність відсутня, якщо шкода вже завдана (крім випадку часткового завдання шкоди, тобто коли існує загроза її подальшого спричинення);

д) крайня необхідність існує, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами.

На відміну від кримінального законодавства (ст. 39 КК), ст. 1171 ЦК не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду відвернену. Тобто для цивільно-правового регулювання важливо досягнення результату – усунення небезпеки.

Дії, здійснені у стані крайньої необхідності, визнаються суспільно корисними і правомірними. Проте на особу, яка завдала шкоду, покладається обов'язок її відшкодувати [9, с. 758].

З врахуванням зазначених ознак крайньої необхідності пропонується таке її визначення.

Крайня необхідність – це стан, при якому для усунення небезпеки виникнення шкоди охоронюваним законом правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи особа змушена завдати шкоди іншим учасникам цивільних відносин, оскільки зазначену небезпеку за даних умов відвернути іншими засобами було неможливо.

Література

1. Антонов В.Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве: Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
2. Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. та доп. – Х.: ТОВ «Одиссей», 2004.
3. Новий словник української мови. – К.: АКОНІТ, 1998. – Т. 2.
4. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Общая часть.
5. Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – ИНФРА-М, 1997.
6. Русу С.Д. Цивільне право України. Ч. II. Договірні та позадоговірні зобов'язання, спадкове право: Навч. посіб. – Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2001.
7. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Т. 1: Часть Общая. – М.: Наука, 1994.
8. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Х.: ООО «Одиссей», 2006.
9. Цивільний кодекс України: Коментар / За ред. Є.О. Харитоновна, О.М. Калітенко. – О.: Юрид. літ., 2003.

УДК 347 (410).001.32

М.О. Гейко

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА АНГЛІЇ

Формування англійського цивільного права відбувається в три етапи: 1) XI ст. – формування загального права; 2) XIV ст. – реформування загального права з початком переходу до «права справедливості»; 3) XIX ст. – формування «права справедливості» як доміанти англійської правової системи і створення доктрини судового прецеденту.

На кожному з названих етапів переважають певні джерела формування цивільного права (або ж «джерела цивільного права»), під якими тут розуміються ті обставини, чинники, котрі зумовлюють появу тих чи інших правових норм.

При розгляді питання формування права Англії слід звернутися до питання про рецепцію римського приватного права.

На перших фазах розвитку існувала рецепція римського приватного права, яка відбувалась без особливих відхилень. Зокрема, у XII ст. в Англії відзначалося захоплення римським правом, з континентальної Європи запрошували викладачів, вивчали його в університетах і т.д. Але потім перемогла опозиція застосуванню римського права в судовій практиці й було надано перевагу англійському звичаєвому (загальному) праву.